

УДК 398.87:303.446.4 (4) «19»

Михайло Рахно*

УКРАЇНСЬКІ ДУМИ МІЖ НОРМАНІЗМОМ ТА АНТИНОРМАНІЗМОМ (1830–1850-ті роки)

Стаття присвячена історіографії пошуку германських паралелей до українського героїчного епосу. Цей пошук вівся в рамках дискусії між норманістами та антинорманістами, де обговорювалися проблеми самотності і запозичень в українському фольклорі.

Ключові слова: історіографія, норманізм, антинорманізм, епос.

Українські народні думи є визначним, проте малодослідженим фольклорним явищем. Особливо бракує компаративних досліджень, у тому числі порівняння із західноєвропейською епікою. Хронологічно останні праці таких порівнянь уникають, зосереджуючись лише на відображенні в думах історичних подій та соціологічному їх аналізі.

Проте існує тривала традиція пошуку західноєвропейських, зокрема германських паралелей до сюжетів козацького епосу. Вже 1827 р. український історик, фольклорист і етнограф Михайло Максимович зауважив, що українські заклиральні пісні подібні до скандинавських¹. Тим часом славіст Ізмаїл Срезневський, видаючи 1833 р. збірник українських дум, пісень і легенд, зазначав, що всі вони збереглися в пам'яті бандуристів, нащадків тих бандуристів, які, в усьому подібно до скальдів Скандинавії, супроводжували хоробрих звитязників запорозьких у всі їхні походи, спонукали їх до битви своїми піснями, зберігали для нащадків у своїх піснях і думах подвиги хоробрих людей². Закономірно, що наступним кроком після такого співставлення мало стати порівняння українського епосу зі скандинавським.

Першим звернув увагу на схожість українських дум зі скандинавськими сагами російський письменник, журналіст та історик польського походження Осип Юлій Сенковський. Саме він відкрив саги для широкого російського читача та дослідників історії, опублікувавши у своєму журналі 1834 р. переклад саги про Еймунда та наголосивши на потребі активніше вивчати скандинавські

* Михайло Рахно — викладач Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, krakhno@ukr.net.

¹ [Максимович М.А.] Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. — Москва: типография Августа Семена при Императорской Медико-Хирург. Академии, 1827. — С. X.

² Срезневский И. Запорожская старина. Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого. — Харьков: университетская типография, 1833. — Часть I. — С. 7.

джерела³. Знайомство з тими джерелами невдовзі привело дослідника до цікавих висновків при знайомстві з українським фольклором. Сенковський у відгуку на згаданий вище збірник українських дум Срезневського писав, що, на його думку, це твори не одного часу з описуваними подіями, це — віршовані переклади старовинних дум у прозі. Українські думи, складені здебільшого в дусі римованої прози, надзвичайно нагадали йому романтичні саги стародавньої Скандинавії. На думку рецензента, їх навіть можна було назвати слов'янськими сагами, подібно до того, як бандуристів — спадкоємцями скальдів, що колись оспівували у тих самих місцях, мовою норманів, подвиги підкорювачів Києва. Сенковський був упевнений, що ця земля була справжнім гніздом слов'янської Нормандії: тут зосереджувалися всі норманські звичаї та поняття, й подальші дослідження виявлять безперервний зв'язок між дніпровською Скандинавією русів і Україною Хмельницького. Не можна було не вбачати різкої схожості між звичаями, способом війни та морською звитягою запорожців і норманів X ст. Ще за Костянтина Багрянородного дніпровські пороги звертали на себе увагу іноземців, і назви їхні були відомі іншим народам: дослідник припускав, що вже тоді ватаги нормано-русів траплялися на островах Дніпра і жили там у незалежності від князів, займаючись ремеслом балтійських витязів, яке згодом воскресло під грізним іменем козацтва. Сенковський не мав сумнівів, що в X, XI та XII ст. козаки вже існували на островах, які лежали в гирлі цієї ріки, хоча ще не звалися козаками, й, вірогідно, що вони говорили норманською. Він посилався на слова арабського космографа Діmeshкі: *«Там є сім островів, що називаються островами русів: на них живуть розбійники, й чинять безперервні набіги у все сторони. На цих островах поселився народ, йменованій русами: вони християни, й мають на своїх островах міста, села, виноградні сади й стада: острови ці надзвичайно гористі та рясні лісами»*. Інші подібні ватаги знаходилися поблизу Судака. Не можна не впізнати в описаних арабським автором островах пізніші житла запорожців. На думку Сенковського, вони були тільки місцевим спадком від норманів, що перебував там у тіні віків і варварства, довго невідомий Європі, і нарешті розгорнувся з новою силою та в колишньому дусі, щойно обставини знову стали сприятливими. Дослідник пропонував порівняти морські експедиції норвежців на Захід у IX ст., київських норманів на Константинополь, чорноморських русів XI, XII та XIII ст. — на Требизонд і інші приморські міста тієї частини Азії, нарешті запорожців у ті ж самісінькі місця в XVI та XVII ст., і побачити, що козаччина, котру влаштував Баторій, тісно з'єднується з норманською, чи варязькою, добою нашої історії, з її нормами і звичаями. Сенковський не сумнівався, що початок українських дум сполучений із ісландською словесністю⁴.

³ Сенковський [Осип.] Эймундова сага // Библиотека для чтения, журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод, составленный из литературных и ученых трудов. — Санкт-Петербург: типография вдовы Плюшар с сыном, 1834. — Том второй. — С. 1–60.

⁴ [Сенковський Осип.] Запорожская старина. Харьков, в тип. Университетской, 1833, в 12, две части, стр. 132–140 // Библиотека для чтения, журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод, составленный из литературных и ученых

Український історик і фольклорист Йосип Бодяньський, обговорюючи в 1837 р. можливість створення з історичних пісень українців величній епопеї за зразком давньогрецьких, сміливо порівнював наших бандуристів не лише з грецькими рапсодами, але й зі скальдами, труверами й міннезінгерами. Спираючись на повідомлення Тацита, він вказував, що й у стародавніх германців найдавніша історія спиралася на усні перекази та національні героїчні пісні⁵. Зате до висновків Сенковського щодо зв'язків між думами та ісландськими сагами несподівано негативно поставився Михайло Максимович, який стояв на позиціях крайнього антинорманізму⁶.

Наступного разу питання скандинавського походження українських дум було порушене 1845 р. в дискусії між Максимовичем та російським істориком Михайлом Погодіним, який вважав, що наші слова, наші саги мали одне й те ж джерело з ісландськими. Ці саги, ці пісні, оповіді були першою прикметою князівських бенкетів на півночі й, поза всяким сумнівом, у Русі⁷. Ця відома дискусія була не просто відгалуженням диспуту поміж прихильниками та противниками норманського походження середньовічних русинів і Руської державності, але також зачіпала інші важливі моменти етногенезу та культурогенезу українців. На одному з її етапів Максимович виступав захисником самотності слов'янської народної творчості. Погодіна він натомість звинувачував у надмірному приписуванні провідної ролі у виникненні історичних пісень норманам. Як поборник скандинавства в руській історії, він, мовляв, хоче поширити його й на народну поезію, тому йому вбачається норманський конунг навіть у київському князі Святославі Ярославичі, що втішається у своєму теремі піснями та музикою, — наче тільки в норманських володарів і побутували пісні з музикою. А коли оспівуються подвиги князів і їхньої дружини, Погодіну здається, що українські пісні наслідують ісландські саги та походять з одного з ними джерела, ніби самі лише скандинавські співці величали своїх конунгів⁸. Порівняльні дослідження народної творчості різних слов'янських народів виступали для Максимовича доказом того, що історичний епос міг розвинутися в українців

трудоу. — Санкт-Петербург: типографія вдови Плюшар с сыном, 1834. — Том второй. — С. 17–19.

⁵ *Бодянский Иосиф*. О народной поэзии славянских племен. — Москва: типография Николая Степанова, 1837. — С. 104–105.

⁶ *Максимович Михаил*. Откуда идет русская земля: по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским / Сочинение Михаила Максимовича. — Москва: Университетская типография, 1837. — С. 12–13; *Максимович М.* Критико-историческое исследование о русском языке // Журнал Министерства народного просвещения. — Санкт-Петербург: типография Императорской Академии Наук, 1838. — Часть семнадцатая. — С. 535.

⁷ *Погодин М.* Письмо к С.П. Шевыреву о десятой его лекции // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть I. — Отд. Моск. летопись. — С. 16–18.

⁸ [*Максимович М.А.*] О народной исторической поэзии в древней Руси (Письмо профессора Максимовича к М.П. Погодину) // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть II. — № 3. — С. 1.

самостійно, незалежно від скандинавських впливів. Він протестував проти думки Погодіна, що від скандинавів перейнята наша історична поезія, а лірична розвилася з власних, тобто слов'янських начал, ніби тільки з прищестя варязького почалися в нас билини, що відгукнулися піснями в народі, ніби історична піснетворчість у слов'янського племені не розвивалася з власних обставин життя. Для Максимовича поезія сербського народу, така багата на історичні пісні, свідчить вже, що й наші предки-слов'яни, як дніпровські, так і ільменські, могли мати власну історичну поезію. При цьому народна історична поезія, на його думку, є гілкою ліричної. З неї вона виникає й утворюється, отже, має один із нею початок, через це й найдавніші історичні пісні, як великоросійські, так і українські, нічим, окрім свого змісту, не відрізняються від інших пісень, які Погодін визначає як ліричні. Максимович вважав невірним сам цей поділ народної поезії, бо, відділяючи історичну пісню від ліричної, Погодін історичну пов'язує з сагою, під іменем якої в нього й пісня, й казка, проте за розумінням народу: *«казка — складка, а песня — быль»*. Таким чином історична пісня за суттю своєю відрізняється від казки. Не все, що, прикрашене вигадкою, розповідається в народі про минувшину, запозичене з пісень. Скоріше, пісня про прикрашену подію може вважатися пізнішим плодом казкового переказу, проте така пісня не є вже історичною в прямому значення: вона *«складка, а не быль»*. В Україні й за часів Максимовича побутували серед народу численні доладні оповіді про київську старовину. Та ці оповіді, звичайно, ніколи не були піснями. Таким же чином і деякі з наведених Погодіним оповідей, записаних Нестором, не можуть, як гадав Максимович, бути наведеними як свідчення побутування історичних пісень у давній Русі. Але Погодін і такі перекази починав тільки з Олега і всю цю так звану ним історичну поезію виводив зі Скандинавії чи, принаймні, від скандинавів, які, зауважував мимохідь Максимович, могли включити до своєї саги тутешні, наші події, наприклад, Олегову смерть від коня, безсумнівно, колись уславлену і в наших піснях. Однак і така поезія, частково, поза сумнівом, була й у наших предків своя слов'янська⁹. Торкнувся Михайло Максимович і питання про можливе скандинавське походження козацьких дум, оскільки, виходячи з тези про продовження скандинавства в Запоріжжі, козацькі історичні пісні більш за все мали б бути схожими на ісландські саги, але саме вони, на думку Максимовича, менш за всі пісні руського народу схожі на саги. Вчений гадав, що в спільних умовах сходяться іноді не тільки пісні різних народів, але й окремі подробиці часом повторюються у них самі по собі, без запозичення. І скільки б не було схожого у східно-слов'янської народної поезії зі скандинавською чи ще більше з грецькою, та вона є самобутньою й своєрідною. Перш за все і більш за все, вважав Максимович, вона мусить бути співставленою не з ісландськими сагами, а із західнослов'янськими піснями, з якими вона становить одну рідну сім'ю, з ними в неї одне спільне джерело — живе почуття слов'янина¹⁰.

⁹ [Максимович М.А.] О народной исторической поэзии... — С. 1–3.

¹⁰ Там же. — С. 3–4.

Відповідаючи йому, Погодін вказував на асиміляцію скандинавського етнічного елементу слов'янами на протязі кількох поколінь, Рюрик прийшов до нас «*съ роды своими*». Спадкоємці його до Ярослава були в безперервних стосунках зі своєю батьківщиною, мешкали там тривалий час, одружувалися з норманками, навіть останні — Владимир на Рогніді, Ярослав на Інгігерді. Це були чисті нормани, до онуків Ярославових. І ось чергове покоління цілком ослов'янилося та й перестало зовсім розмовляти своєю мовою, а почало місцевою. За висловом ученого, норман у п'ятому, шостому коліні зробився малоросіянином¹¹. Для Погодіна було очевидним, що в процесі ослов'янення скандинавських поселенців відбулося засвоєння їхнього епосу, і видозміни останнього відбувалися одночасно з етапами асиміляції. Отже, якщо читаємо в північних літописах опис їхніх бенкетів і пісень, зовсім подібний до наших, то не можна не визнати їх тотожними, не приписати їм одного походження, що Погодін, за його власними словами, й робить, і що Максимович заперечує через упередженість. Якщо цього мало, то в самому змісті пісень міститься багато однакових рис, і це є достатнім підтвердженням і для логічного висновку, й для історичного свідчення. Як змінилися людина, її мова, її характер (норман став малоросіянином), так змінилися і її пісня, її закон, її звичаї. Руська билина є вже не тим, чим є ісландська сага, хоча й веде від неї своє походження¹². Разом з тим учений утримався від однозначного висновку щодо походження козацької епіки від скандинавської. Скандинавство із Запорожжям перебуває, на його думку, в надто віддаленій спорідненості, і, за його словами, порівнювати козацькі пісні з ісландськими сагами смішно, а звати сагами в переносному сенсі можна¹³. Слід зауважити, що Михайло Погодін у рамках своєї сумнозвісної теорії розглядав козаків як окремий народ, що утворився із суміші мешканців Придніпров'я, котрі виселилися за пороги, з рештками різних кочових племен, які здавна тут кочували; приходили до них і спільники з інших країн — Литви, Польщі, Кавказу, Криму, приваблені їхнім вільним життям¹⁴. Тому для нього було важко припустити скандинавське походження січовиків, яке означало б спадкоємність українців по відношенню до Київської Русі та її державності.

Невдовзі надійшла відповідь Максимовича, котрому, попри всю дружню повагу до Погодіна, було складно визнати скандинавську сагу родоначальницею вітчизняної історичної поезії. Визнаючи, що колезі буде жаль відмовитися від цієї думки, виплеканої його переконанням у скандинавстві Русі, він вважав, що нею варто пожертвувати заради прагнення до істини та наукової користі, що є такою привабливою рисою в Погодіна. Максимович заявляв, що він добре зрозумів ідеї Погодіна про стосунок скандинавських саг до наших пісень, котрі той додатково пояснював. Український учений протестував проти думки, що до приходу норманів східні слов'яни не наважувалися на жодні молодецькі под-

¹¹ *Погодин М.* Ответ М.А. Максимовичу // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть II. — № 3. — С. 8–9.

¹² Там же. — С. 9.

¹³ Там же. — С. 9.

¹⁴ *Погодин [М.]* Начертание русской истории. Для гимназий. Сочинение профессора Погодина. — Москва: Университетская типография, 1837. — С. 86, 129.

виги, тому й не виникла в них своя історична поезія, що наше історичне життя почалося з приходом норманів зі Скандинавії, тому й наша історична поезія розпочалася з того ж часу, у вигляді саг, що були проспівані перед Рюриком й Олегом, таким чином, походить від ісландської саги, в той час як лірична поезія розвинулася із власних, тобто слов'янських начал. Таке, мовляв, було народження, а ось розвиток: наші норманські конунги чи князі продовжували бути чистими норманами до онуків Ярославових, але це покоління вже цілком ослов'янилося, і норман зробився малоросіянином, а подібно до цього змінилася в нас і сага ісландська: протягом часу вона набула в нас іншого, свого, тобто нашого характеру, й переродилася в руську історичну пісню. Так він викладав концепцію Погодіна й одночасно наполягав, що й до закликання Рюрика у слов'ян подвиги та події, котрі оспівувалися й оповідалися в їхніх піснях і оповідях, отже, їхня історична поезія існувала ще до приходу Рюрика, й виникла нарівні з ліричною із власних, слов'янських умов життя. Максимович визнав, що від скандинавської вона в певний час могла дещо перейняти, так само, як і від пісень інших народів, дотичних до найдавнішої та давньої Русі. Та це зовсім не те, що сага набула в нас іншого, свого характеру, й перетворилася в руську пісню. Так можна було б сказати, наприклад, про церковнослов'янську мову, з якої почалася і якою розвинулася писемна мова християнської Русі. Але ісландська сага, на думку Максимовича, ніколи не була вихідним джерелом нашої історичної поезії, що була до неї, вона, за висловом ученого, тільки впала до неї та потонула в ній, як Рось та інші ріки, зі сходу й заходу притікаючи до Словути-Дніпра, тонуть у нім, але сам він, незалежно від них, має свій власний, віддалений витік. Звертаючись до Погодіна, Максимович вказував на існуючі студії народної творчості західних слов'ян, на класичне місце праці Павела Йозефа Шафарика про давньослов'янські пісні і наполягав на відмові від неузгоджених із цим дослідженням поглядів на скандинавський епос як на джерело історичної поезії, на походження наших історичних пісень від саги. Український учений зробив висновок, що скандинавська сага не була родоначальницею нашої історичної поезії й не залишила в ній помітного сліду, що історична поезія в нас була до пришествя варягів, і початок в неї один із нашою ліричною поезією — власне життя народу й живе слов'яно-руське почуття¹⁵. Погодін до певної міри погодився, однак згодом, 1856 р., полемізуючи з Максимовичем із приводу стародавності української мови, писав, що нехай лише його опонент доведе, що козаки походять від тмутороканців, тоді він зможе відповісти, що Тмуторокань — норманська колонія. Не тільки русь — нормани, котрих оспорує Максимович, але навіть улюблені його козаки, за власним його дослідженням, виявляться норманськими правнуками, тому Погодін з утіхою чекав його доказів¹⁶. Максимович у надрукованому через рік листі гнівно відкинув такі припущення,

¹⁵ [Максимович М.А.] О народной исторической поэзии в древней Руси (Письмо профессора Максимовича к М.П. Погодину) // Москвитянин. — Москва: Университетская типография, 1845. — Часть II. № 7–8. — С. 47–49, 57.

¹⁶ [Погодин М.] Ответ на филологические письма М.А. Максимовича // Москвитянин: Учено-литературный журнал. — Москва: типография Л. Степановой, 1856. — Том IV. — С. 28.

заявивши, що не погодиться з теоріями Сенковського¹⁷. Отже, паралелі між українським епосом та скандинавськими сагами й квідами, а відповідно й між норманськими вояками та запорожцями виступали аргументом в дискусії норманістів і антинорманістів.

Варягів і козаків ототожнював у своїх мовознавчих дослідженнях 1849 р. також священник Микита Богомолов¹⁸. В антинорманістських працях іноді траплялися дуже цікаві спостереження щодо зв'язків між козаками та більш ранньою хвилею германців. Зокрема, відомий історик і громадський діяч Єгор Классен виводив козацтво від готів, серед іншого, 1854 р. він писав, що в писемних книгах Новгородських погостів можна знайти кінних гофейських козаків, які невідомо звідки переселилися в Бежецьку п'ятину, на опустілі землі. Кінні козаки неодмінно означали військових людей, що, судячи з усього, переселилися в Архангельську губернію і залишили там досі сліди перебування в називанні бездомних наймитів «казаками», але такої назви не існує в тих губерніях, де в старовину не жили козаки. Гофейські козаки вказують на гот(ф)ів чи готів-гуннів (*Gothunni*). Ця обставина свідчила, на його думку, що козаки походять від північних готів, а за Нестором, «*годь*» чи «*гъте*» були споріднені з русами¹⁹. Історик і антиквар Олександр Вельтман 1859 р. вказував на паралелі між українським козацтвом і бургундами та лангобардами²⁰.

Тим часом, хоча й побіжно, тривало студювання фольклорно-епічних паралелей. Анонімним рецензентом збірки українських народних пісень Амвросія Метлинського в 1854 р. було зроблене спостереження, що в українському фольклорі, як і в германському епосі не зустрічається картин фольклору поза зв'язком із подіями чи почуттями героїв. Свій огляд описів природи він закінчив зауваженням, що співставлення природи української народної поезії зі старою поезією скандинавів є вельми справедливим. Це не співпадіння, бо в подробицях може бути схожість, — але, оглядаючи їх у цілому, можна знайти велику різницю. Щоб ясніше показати подібність, він наважився навести слова відомого видавця шведських народних пісень Гейера, за якими в стародавній скандинавській поезії особливо прикметними є стосунки з довкіллям, де ніколи з дитячою довірливістю й радістю не заспокоювалася людина на лоні матері-природи. Вона стає з нею лицем до лица, як сила проти сили, чи, вірніше, як дух проти духа; всю природу одухотворює та приписує їй наміри, звичайно, для того, щоб змагатися з рівним собі. І великі ліси та потоки, море та верхи гір, і копальні

¹⁷ Максимович М. Ответные письма М.П. Погдину // Русская беседа. — Москва: типография Александра Семена, 1857. — Часть II. — Второй год. — Книга шестая. — С. 96–97.

¹⁸ Богомолов Никита Н. О значении слов: варяг, казак, росс и рет, или Как должно понимать эти слова в истории. — Тифлис: типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1849. — С. 2–16, 24–26, 29, 32, 34–40, 43, 45, 67–68.

¹⁹ Классен Егор. Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и Славяно-Русов до рюриковского времени в особенности с легким очерком истории руссов до Рождества Христова. — Москва: Университетская типография, 1854. — С. 6.

²⁰ Вельтман А. Атиллы и Русь IV и V века. Свод исторических и народных преданий. — Москва: Университетская типография, 1858. — С. 80–88.

наділила вона особливими силами; на півночі більше, ніж будь-де, дають вони про себе знати. Тому чари, що пронизують усю північну поезію, є нічим іншим, як символічним вираженням душевної сили людини та її боротьби з силами природи, а північна поезія, не спиняючись на описах, зображає тільки цю могутню владу людину над природою. Нерідко там захоплююче описується чарівна сила арфічних звуків, від яких усе квітне та зеленіє²¹. Такою ж є й народна поезія українців. Ще раніше німецький славіст Фрідріх Боденштедт зазначав, що для нього було цікавим виявити в українських піснях і думах більш чи менш приховані германські слова, й зауважив, що Хортиця, на якій первісно розташовувалася Січ, відома завдяки плаванням варягів²².

Остання думка була розвинута польськими дослідниками. Зокрема, історик Вацлав Александер Мацейовський шкодував, що середньовічний хроніст Марцін Бельський, який, знаючи руську мову, був у змозі читати руські літописи, не дослідив варягів, згаданих Длугошем, далі і не спромігся вивести від них запорожців. Можливо, це його привело б до козаків, про яких він повідав одним із перших. Для пильнування своїх кордонів слов'яни ставили на околицях своїх держав сторожу, щоб не прокрадалися до них немилі їм гості. Мацейовський був переконаний, що, опанувавши Київ, варяги облаштувалися на одному з островів Дніпра (нижче водоспадів, якими славна та ріка) — на так званому Варязькому острові, згаданому в літописах, спорудивши вартівні із засік, перебуваючи в яких вояки могли боронити б переправи через Дніпро, що відмежовували Європу від азійських народів. Ці вояки, що стали зватися козаками, і заснували те величне Запорожжя, гніздо запорозьких козаків, знане в цілому світі. Слід пригадати, що в далекому минулому на Помор'ї прикордонна сторожа урядувалася правами, що були дуже близькими до запорозьких. А у відозві до руського народу Богдан Хмельницький заявив, що предки русинів первісно вийшли з Помор'я балтійського, або ж німецького. Спираючись на ці свідчення, Мацейовський у своєму дослідженні, надрукованому 1852 р., твердив, що помор'яни, звані варягами, дали перший поштовх утворенню славного Запорожжя, слов'янської інституції, перенесеної з Балтики на Дніпро²³. 1857 р. побачила світ книга польського етнографа Антонія Новосельського, на думку якого, при впаданні великих рік до моря — Дніпра, Бугу, Дону й Волги — мусили утворитися на островах оборонні місця, або так звані Січі — притулки морських грабіжників. Сам початок Січей, поза сумнівом, мусив сягати давніших часів, тим

²¹ Народныя Южно-русскія песни. Издание Амвросія Метлинскаго. Киев. В Университетской типографіи. 1854. In 8°. 472 и XVII // Вестник Императорскаго Русскаго географическаго общества за 1854 год. — Санкт-Петербург: типографія Эдуарда Праца, 1854. — Книжка V. — С. 28, 33.

²² *Bodenstedt Friedrich*. Die poetische Ukraine: Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. — Stuttgart-Tübingen: J.E. Cotta'scher Verlag, 1845. — S. 1, 12.

²³ *Maciejowski Waclaw Aleksander*. Piśmiennictwo polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830: z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej historycznie skręslonym. — Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda, 1852. — T. II. Wstęp do dzieła, tudzież zwroty piśmiennictwa i literatury, wewnątrznie aż do roku 1650 rozważone. — S. 711–713.

більше, що пусті степи, через які плинуть великі ріки, що впадають до Чорного й Азовського морів, самим положенням своїм вигідні для формування у них гнізд морських розбійників. Ще в IX ст. слов'яни займалися на Балтійському морі, за зразком скандинавських піратів, морськими розбоями. Нормани, або так звані варяги, проходячи через краї слов'ян і пливучи їхніми ріками, вирушивши на службу до візантійських імператорів, могли створити собі прикордонні сторожі, з яких постали гнізда морських розбійників. Такі Січі могли складатися зі слов'ян і норманів. Імператор Костянтин Порфирородний, описуючи спуск порогами Дніпровими, подає подвійні їх назви — норманські й слов'янські. Норманські грабіжники, котрі мали свої осідки при гирлах рік, які впадали до Балтійського й Північного морів, звалися вікінгами. Звичаї і права норманських йомсвікінгів, записані на початку XI ст. Палнатоки, мали подібність до уставу запорожців, так, наприклад, ніхто з них не повинен був мати в твердині жінку, що і в запорожців суворо каралося. Якщо початок Запоріжжя віднести ще до X–XI ст., то слід розуміти, що нашествя монголів у XIII ст. та знищення ними південної Русі мусило надати нової енергії січовому товариству і розвинути його на вищій рівень²⁴.

Дослідник походження Русі Олександр Васильєв, ознайомившись із працями своїх попередників, виявив, що версія про осідок норманських вояків на місці майбутньої Запорозької Січі, висловлювалася задовго до нього. Таку ж думку про походження запорожців від варінгерів мав і Сенковський, який говорив, що запорозькі козаки розмовляли скандинавською мовою, початок українських дум пов'язував із ісландськими сагами, а Запорожжя називав Дніпровською Скандинавією русів. Українська народна поезія цілком виправдовувала його припущення про походження запорожців²⁵. Варягів він зіставляв із козаками з самого початку, вважаючи, що варяги Рюрика, перше в Русі війнолюбне козаке товариство, не жили на Балтійському морі²⁶. Васильєв, спираючись на аналіз історичних джерел, вважав, що з XI ст. на Хортицькому острові на Дніпрі почало облаштовуватися кубло набридних варінгерів, туди стікалися всі шукачі розгульного бойового життя. Скандинави проникали на Хортицю, за його висловом, як у контору, де завжди знаходили наймачів на службу. Для Васильєва це було фактично безперечним. Саме ці варінгери, зовсім чужорідні слов'янам, заплутали оповідь преподобного Нестора. Після знищення ж варінгерів і в Константинополі, набридники, що лишилися без діла на Хортиці, перетворилися на дике самоврядне товариство, котре згодом зробилося відомим під ім'ям запорозьких козаків²⁷. Дослідник поділяв думку про можливе скан-

²⁴ [Nowosielski Antoni]. Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańce, gry i t.d. / Zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowosielski. — Wilno: nakład i druk Teofila Glücksberga, 1857. — Tom drugi. — S. 179–180.

²⁵ *Васильєв Александр*. О древнейшей истории северных славян до времен Рюрика, и откуда пришел Рюрик и его варяги. — Санкт-Петербург: типография Главного Штаба его Императорского Величества по Военно-Учебным Заведениям, 1858. — С. 69.

²⁶ Там же. — С. 64.

²⁷ Там же. — С. 68–69.

динавське походження українського козацького епосу. Він не сумнівався, що перехідні дружини збірних константинопольських варінгерів склалися зі скандинавів, які могли привнести на Дніпро свої слова та легенди, оповіді, а також могли при розповіданні в Греції про свою станцію на Дніпрі, про Хортицю, по своєму називати пороги Дніпра²⁸. І далі в тексті дослідження, виданого 1858 р., фігурують набрідники на Хортицях, варінгери Константинополя²⁹. Оригінальні й продуктивні висновки Васильєва наразилися на спротив і безпідставну критику з боку носіїв офіційної версії історії. Рецензент Васильєва не погодився, що нібито варінгери, набрідне плем'я, здебільшого скандинави, що виселилися в XI ст. на острів Хортицю на Дніпрі, могли дати початок Запорозькій Січі і руському козацтву, на його думку, початок козацтва в Русі впливає із зовсім іншого, суто народного джерела, було воно викликане інакшою, суто самотньою потребою і залишалося буцімто зовсім не на скандинавських, а виключно на самотніх, руських началах, і громади козацькі почали все таки групуватися не раніше кінця XIV ст., тому визнав висновки дослідника зовсім голосливими³⁰.

Із розвитком знань про германський середньовічний епос і вірування зростала також база для співставлень. Аналізуючи збірник українських пісень Максимовича, російський фольклорист, мовознавець і міфолог Федір Буслаєв, який знався на германських мовах і фольклорі, в 1861 р. звернув увагу на архаїчні, як він висловився, кровожерні епічні форми, котрі могли виникнути лише в жорстокі та криваві давні часи, і якщо вони так довго трималися в українській поезії, то причиною цього було не саме лише тривожне військове життя козаків, але й міцна пам'ять народу, котра до найпізніших часів зберегла такі образи, що з повним правом могли належати жорстоким часам скандинавської «Едди». Він вважав дуже важливою різницю схожість цих грубих висловів південної української поезії зі звичайними формами скандинавських пісень. Буслаєв детально простежив подібність описових висловів і міфологічних образів у картинах битви. Він упевнено доводив, що ці вислови, котрі мають паралелі в скандинавській епічній поезії, дійшли до нас із язичницьких часів, вірно відтворюючи весь дух тієї доби³¹.

Про те, що предками запорожців були нормани, 1862 р. писав російський літератор та етнограф Іполит Завалишин, який, опинившись на засланні, видав опис Західного Сибіру з історією його колонізації³². Однак далі ідею скан-

²⁸ Там же. — С. 69–70.

²⁹ Там же. — С. 101.

³⁰ *К-ий В.* О древнейшей истории Северных Славян до времен Рюрика и откуда пришел Рюрик и его Варяги. Александра Васильева. Спб. 1858. — Стр. 167, in-8° // Русское слово: Литературно-учебный журнал. — Санкт-Петербург: типография Рюмина и комп., 1859. — апрель. — С. 58.

³¹ *Буслаев Ф.* Исторические очерки русской народной словесности и искусства. — Санкт-Петербург: типография товарищества «Общественная польза», 1861. — Том I. — С. 221–224.

³² *Завалишин Иполит.* Описание Западной Сибири. — Москва: типография Грачева и комп., 1862. — С. 102.

динавського походження козацької культури, в тому числі українських дум, тривалий час не розвивали.

Причина полягала в тому, що лише 1859 р. з'явилося друком знамените видання «Панчатантри», у великій передмові до якого видатний мовознавець і фольклорист Теодор Бенфей простежив міграцію мотивів у великій кількості національних фольклорних традицій і літератур. Це видання стало поворотним пунктом в історії європейської фольклористики³³. Природно, що до нього такі питання, як запозичення мотивів одного народу іншим, перебіг і природа цих запозичень, співвідношення у фольклорі національного та запозиченого не могли обговорюватися на належному науковому рівні, переконливо та доказово, що й відобразила розпочата Погодіним і Максимовичем дискусія та її подальші відгомони. Загалом плідна думка про можливу наявність в українських думах мотивів германського походження та роль германського етнічного елементу у формуванні козацької культури, що спиралася на реальні факти, була похована в цій дискусії завдяки тому, що одна зі сторін прямолінійно й упереджено бачила власних предків як виключно слов'ян і не бажала чимось поступатися «чужим» скандинавам, а інша, попри цікаві, перспективні спостереження над фольклором і більш правильне розуміння складних етнокультурних процесів минувшини, часто не могла відмовитися від гіпотези про кавказько-тюркське походження козаків. Але бурхливий розвиток скандинавістики у першій половині XIX ст. дав поштовх для пошуку паралелей між народною творчістю українців і скандинавським епосом.

УКРАИНСКИЕ ДУМЫ МЕЖДУ НОРМАНИЗМОМ И АНТИНОРМАНИЗМОМ (1830–1850-е годы)

Михаил Рахно (преподаватель Полтавского национального педагогического университета имени В.Г. Короленка, krakhno@ukr.net)

Статья посвящена историографии поиска германских параллелей к украинскому героическому эпосу. Этот поиск велся в рамках дискуссии между норманистами и антинорманистами, где обсуждались проблемы самобытности и заимствований в украинском фольклоре.

Ключевые слова: историография, норманизм, антинорманизм, эпос.

³³ *Benfey Theodor. Panchatantra: fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen / Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung und Anmerkungen von Theodor Benfey. — Leipzig: F.A. Brockhaus, 1859. — Erster Theil. Ueber das indische Grundwerk und dessen Ausflüsse, sowie über die Quellen und Verbreitung des Inhalts derselben.*

UKRAINIAN DUMA AND BETWEEN NORMANIZM ANTINORMANIZM (1830–1850's)

Michael Rakhno (lecturer of Poltava National Pedagogical University,
krakhno@ukr.net)

The article deals with the historiography of the search for Germanic parallels to the Ukrainian heroic epic. This search has been conducted within the framework of the debate between supporters of the «Norman theory» and those of the «Anti-Norman theory». During this debate issues of the originality and borrowings in the Ukrainian folk lore have been discussed.

Keywords: *historiography, the «Norman theory», the «Anti-Norman theory», epic.*